

The Evidential of the Tradition of the Companions and Tābi'ī in Naḥw

Mehmet Zahid Çokyürür^{1,*}

¹ Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Arabic Language and Rhetoric, Karaman, Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 10/02/2024

Accepted: 22/05/2024

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright: This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

In Arabic grammar, ḥadīth is also included in the practice of istishhād, although not as much as the other narrative evidence. In some circles, only the words of the Prophet (pbuh) are understood when it comes to istishhād with hadīth in grammar. However, the concept of ḥadīth is a broader content than this and includes the words of the Companions and the tābi'ī. When the views on istishhād in the grammatical literature are reviewed, it is seen that not only the words of the Prophet but also the sayings of the Companions and even some of the tābi'īn are taken as reference. Based on information, hypotheses such as the place of the sayings of the Companions and the tābi'īn in the ḥadīths, who are the Companions and the tābi'īn whose sayings are used in istishhād, and the quantitative and qualitative status of their effects on istishhād come on the agenda. On the other hand, the question of whether the sayings of the Companions and the tābi'īn, some of whom were Arabs, can be considered within the 'Arabic tradition' is another strong question mark that comes to mind. Based on these assumptions, we have come to the conclusion that a conclusion can be reached in this research by pursuing the following objectives: 1- The relationship between the sayings of the Companions and the tābi'īn and the Arabic dialect 2- The nature and limitations of the hadīth in the conceptual dimension 3- Determining the practice of theoretical discussions within the framework of istishhād with the hadīth, as well as the practice of istishhād with the sayings of the Companions and the tābi'īs in the literature. 4- Determine the compatibility of theory and practice in the literature according to the data obtained. Accordingly, in the research, first of all, both in the early period and in the late period, istishhād. Under these headings, firstly, the general attitude of the relevant scholar in terms of istishhād with hadīth was briefly mentioned, and then both a remarkable example of istishhād with the companions' sayings was tried to be included and the qualitative and quantitative aspects of the attitudes of istishhād with the companions' sayings were tried to be pointed out. The result of this research is that in the early period, grammar scholars such as al-Sibawayhi (d. 180/796), Yahyā b. Ziyād al-Farā (d. 207/822), al-Akhfash al-Awsaṭ (d. 215/830 [?]) and al-Mubarrī (d. 286/900) took the sayings of the leading names of the Companions such as Hazrat 'Umar (d. 23/644) and Hazrat 'Alī (d. 40/661), who were famous for their eloquence, as a basis, albeit to a lesser extent, and in the late period, Zamakhsharī (d. 538/1144) was the first to use the sayings of these two Companions. 538/1144), and in time, thanks to the famous scholars of the later period, especially 'Abd al-Rahmān b. 'Abdallāh Suhaylī (d. 581/1185), Ibn Mālik al-Ṭā'ī (d. 672/1274), al-Raḍī al-Astarābādī (d. after 688/1289), Abū Ḥayyān al-Andalusī (d. 745/1344), and Ibn Hishām al-Naḥwī (d. 761/1360), more saḥābī and tābi'ī jawls entered the grammatical literature. In the final analysis, it has been concluded that in practice, under the name of istishhād with hadīth, in addition to the words of the Prophet (pbuh) himself, some of the sayings of the Companions and the tābi'īn are also included, and that these sayings are closer to the category of hadīth, although they have a place in the Arabic tradition. Again, in the late period, scholars such as Zamakhsharī, Ibn Ḥazm (d. 456/1064), Suhaylī, and Ibn Jarūf al-Ishbīlī (d. 609/1212), in addition to the sayings of the Prophet (s.a.s.) himself, also included the sayings of the Prophet (s.a.s.).

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Naḥw, İstishhād, Ḥadīth, Tradition of the Companions and Tābi'ī.

Nahivde Sahâbî ve Tâbîî Kavlinin Hücçet Değeri

Süreç

Geliş: 10/02/2024

Kabul: 22/05/2024

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

ÖZ

Arap dili gramerinde istiṣhâd ameliyesinde diğerk naklî deliller kadar olmasa da hadise de yer verilmiştir. Nahivde hadisle istiṣhâd denilince kimi çevrelerce sadece Hz. Peygamber'in sözleri anlaşılır olmuştur. Oysaki hadis kavramı bundan daha geniş bir içeriğe sahip olup saḥâbî ve tâbîî sözlerini de kapsamaktadır. Yine nahiv literatüründe istiṣhâda dair ortaya konmuş görüşler gözden geçirildiğinde sadece Hz. Peygamber'in sözleri değil az da olsa saḥâbenin hatta tâbîînden bazılarının kavillerinin dahi referans alındığı görülmektedir. Bu olgudan hareketle saḥâbe ve tâbîînin kavillerinin hadisler içindeki yeri, kavliyle istiṣhâdda bulunulan saḥâbe ve tâbîînin kimler olduğu ve istiṣhâda etkilerinin niceliksel ve niteliksel durumu gibi hipotezler gündeme gelmektedir. Diğerk yandan bir kısmı hâlis Arap olan saḥâbe ve tâbîînin sözlerinin "Arap kavli" içinde değerlendirilip değerlendirilmeyeceği konusu da akla gelen bir diğerk güçlü soru işaretidir. İşte bu varsayımlardan hareketle şu amaçlar gözetilerek bu araştırmada bir neticeye varılabileceği kanaati hâsıl olmuştur: 1- Saḥâbî ve tâbîî sözlerinin Arap kavliyle ilişkisi 2- Hadisin kavramsal boyuttaki mahiyeti ve sınırlılıkları 3- Hadisle istiṣhâd çerçevesindeki teorik tartışmalar bir yana literatürde saḥâbî ve tâbîî kavliyle istiṣhâd özelinde pratiğın tespit edilmesi. 4- Elde edilen verilere bağılı olarak literatürde teoriyle pratiğın bağıdaşıklık durumunun saptanması. Buna göre araştırmada öncelikle hem erken dönemde hem geç dönemde istiṣhâd bağlamında eserlerinde saḥâbî kavline ve varsa tâbîî kavline yer veren nahiv bilginleri tespit edilmiş, bunlardan öne çıkanlarının her biri için alt başlıklar açılmıştır. Bu başlıklar altında öncelikle ilgili bilginin hadisle istiṣhâd noktasındaki genel tutumuna kısaca değinilmiş, daha sonra hem saḥâbî kavliyle istiṣhâda dair dikkat çekici bir örneğe yer vermeye çalışılmış hem de saḥâbî kavliyle istiṣhâd tavırlarının niteliksel ve niceliksel yönlerine dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Araştırmada ulaşılan sonuç erken dönemde Sîbeveyhi (öl. 180/796), Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (öl. 207/822), Ahfeş el-Evsat (öl. 215/830 [?]) ve Müberred (öl. 286/900) gibi nahiv âlimlerinin fesahatleriyle ün yapmış olan Hz. Ömer (öl. 23/644) ve Hz. Ali (öl. 40/661) gibi saḥâbenin öncü isimlerinin kavillerini az da olsa hücçet edindiği, geç dönemde ise ilk kez Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) bu iki saḥâbînin dışında farklı kavillerle istiṣhâd etmesi sonrasında zamanla Abdurrahman b. Abdullah Süheylî (öl. 581/1185), İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274), Radî el-Esterâbâdî (öl. 688/1289'dan sonra), Ebû Hayyân el-Endelüsî (öl. 745/1344) ve İbn Hişâm en-Nahvî (öl. 761/1360) başta olmak üzere sonraki dönemin meşhur bilginleri sayesinde daha fazla saḥâbî ve tâbîî kavlinin nahiv literatürüne girdiği şeklindedir. Son tahlilde pratikte hadisle istiṣhâd adı altında başta Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bizzat kendi sözlerinin yanı sıra bir miktar saḥâbe ve tâbîînin kavlinin de yer aldığı ve bu kavillerin Arap kavli içerisinde yeri olmakla birlikte hadis kategorisine daha yakın olduğu çıkarımına ulaşılmıştır. Yine geç dönemde Zemahşerî, İbn Hazm (öl. 456/1064), Süheylî ve İbn Harûf el-İşbîlî (öl. 609/1212) gibi bilginlerin başta Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sözleriyle olmak üzere saḥâbe ve tâbîînin kavilleriyle, bir diğerk ifadeyle çok hadisle istiṣhâdın öncül karakterleri olduğu, dolayısıyla çok hadisle istiṣhâda sadece İbn Mâlik ekseninde bakılamayacağı, sosyolojik denklemler ekseninde dönemselsel bir olgu olarak bakılması gereği gibi hususlar diğerk çözüm önerileri olarak gündeme getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Nahiv, İstiṣhâd, Hadis, Saḥâbî ve Tâbîî Kavli.

Giriş

Arap dili metodolojisinde nahiv kurallarının belirlenmesi ve temellendirilmesindeki naklî parametreler olarak Kur'ân ayetleri, kıraatler, şiirler, fasih konuşan Arapların sözleri ve mesellerle birlikte hadisler de anılır.¹ Hadisler nahiv usulünde deliller hiyerarşisi ekseninde Kur'ân-ı Kerim'den sonra ikinci sırada zikredilirler.² Ancak kural temellendirmede dil bilginlerinin takındığı tavırlar dönemlere göre farklılık arz ettiği gibi hadisle istidlâl noktasındaki teorik değerlendirmeleri de yine belli bir dönem sonrasında çeşitli gerekçelerle farklılık arz etmiştir. Diğer yandan mutlak manada “hadis” denilince çoğunlukla Hz. Peygamber'in (s.a.s.) söz ve eylemleri kastedilmesinin yanı sıra kavram geniş içeriğiyle sahâbe ve tâbiînin söz ve eylemlerini de içine almaktadır.³ Nahiv literatüründe de hadisle istişhâda diğer nakli delillere nispetle daha az yer verilmiş olmasına karşın “hadisle istişhâd” adı altında ekseriyetle Hz. Peygamber'in sözleri kastedilmiştir. Ancak dikkatlice incelendiğinde yer yer sahâbî kavli ve tâbiî sözleriyle de istişhâd edildiği gözlenmiştir. Buna göre sahâbe ve tâbiîn kavlinin nahiv metodolojisindeki kemiyet ve keyfiyeti ile dönemlere göre nahiv bilginlerinin bu minvalde takındıkları tavır tespit etmenin önemi ortaya çıktığı için bu araştırmanın kaleme alınması gündeme gelmiştir.

Öte yandan sahâbî ve tâbiî kavliyle istişhâd konusu, Arap dili gramerinin temel dinamikleri arasında sayılan “Akvâlül-'Arab” ile istişhâd kategorisi altında değerlendirilebilir mi hususu da akla gelmiyor değildir. Elbette geniş ölçekte düşünüldüğünde sahâbe ve tâbiînin birçoğunun Arap olması ve bazılarının fesahatiyle ün yapmış olması onların kavillerinin bu kategoride de yer aldığını gösterir. Hatta bu açıdan bakıldığında değil sahâbe ve tâbiînin kavilleri, Sîbeveyhi'nin Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sözlerini dahi yer yer “Arap kavli” adı altında anmasına bakılırsa⁴ merfû hadislerin de bu kategoriye girdiği düşünülebilir. Söz konusu kavillerin “Akvâlül-'Arab” içerisinde konumlandırılması zaten bu kavillerle istişhâdı daha güçlü bir argüman haline getirir. Zira nahiv yöntembiliminde nitelikli, yani halis Arap olduğuna itimat edilen kimselerin kavliyle istidlâlde bulunmakta bir beis olmadığı gibi genel itibariyle *Arap kavlinin* istidlâl parametreleri arasında olduğu hususunda nahiv bilginleri arasında tam bir ittifak vardır.⁵ Dolayısıyla genel olarak Kureyş, Kays, Temîm, Esed, Hüzeyl ve Kinâne kabilesinin bir kısmına mensup olan Araplar halis Arap sınıfında yer aldıkları için⁶ bu kabilelerden herhangi birine mensup olan sahâbî veya tâbiîn kavlinin de nahivde hüccet olabileceği kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Ancak nahiv literatüründeki “hadisle istişhâd” olgusu, yine nahiv metodolojisinde naklî deliller sınıfında

¹ Muhammed Hayr Hulvânî, *Usûlü'n-nahvi'l-'Arabî* (Rabat: en-Nâşir el-Atlasî, 1983), 17.

² Sa'îd el-Efgânî, *Fî usûli'n-nahv* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1987), 5-77.

³ Muhammed el-Hıdr Huseyn, *Dirâsât fi'l-'arabiyye ve tarihîhâ* (Dimaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1960), 167; Efgânî, *Fî usûli'n-nahv*, 46; Hadîce el-Hadîsî, *Mevkıfû'n-nühât mine'l-ihticâci bi'l-hadîs* (Bağdat: Dâru'r-Raşîd, 1981), 13.

⁴ Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyh, *el-Kitâb*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988), 1/74, 327, 2/80; Hadîsî, *Mevkıfû'n-nühât*, 50.

⁵ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *el-İktirâh fi 'usûli'n-nahv*, nşr. Mahmud Feccâl (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1989), 90-91; Abdülkâdir b. 'Amr Bağdâdî, *Hızânetü'l-edeb ve lübbü lübâbî lisâni'l-'arab* (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1997), 1/5.

⁶ Süyûtî, *el-İktirâh*, 91.

hadisin Arap kavlinden ayrı bir kategorik delil olarak anılması⁷ ve bununla ilgili tartışmalar, başta Hz. Peygamber'in sözleri olmak üzere sahâbî ve tâbîî kavlinin aynı zamanda Arap kavlinden ayrı bir sınıf olduğunu düşündürmektedir. Yine bazı nahiv kaynaklarında sahâbî kavillerine doğrudan hadis denmesi⁸ ve bu kavillerle sayılı istişhâdda bulunmuş olması, söz konusu kavillerin hadis kategorisine daha yakın olduğunu göstermektedir. Nitekim “sahâbî” ve “tâbîî” söylemleri de özel bir kimliği ifade etmekte olup bu kimliğe sahip olanları sıradan bir Arap olma statüsünden çıkarmakta ve farklı bir konuma yerleştirmektedir. Nahiv usulüne dair *el-İktirâh* adlı eseri kaleme almış olan Süyûtî'nin (öl. 911/1505) tebeu't-tâbîîn'den olan Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) yine aynı nesilden olan İmam Şâfiî (öl. 204/820) hakkında dahi onun fasih diline vurgu yapmak üzere “Şâfiî'nin kavli dilde hüccettir.” dediğini aktarması⁹ daha üstün prestijleri olan sahâbe ve tâbîîn kavlinin hüccet değerini ortaya koyan bir diğer argüman olabilir.

Çalışmanın motivasyon kaynaklarından bir diğeri de ülkemizde nahivde hadisle istişhâd temalı birçok çalışma olduğu halde sahâbe ve tâbîîn kavliyle istişhâda ilişkin herhangi müstakil bir araştırmanın olmayışıdır. Arap dünyasında ise tespit edilebildiği kadarıyla Muhammed b. Abdülkâdir Hünâdî'nin, “el-İstişhâdü'n-nahvî bi akvâli's-sahâbe 'inde'l-imâm Bedrüddîn el-'Aynî fî dav'i kitâbihî 'Umdeti'l-kârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî” adlı¹⁰ makale çalışması bulunmaktadır. Bu makale başlığından da anlaşılacağı üzere sadece Aynî'nin sahâbî kavliyle istişhâdı üzerinde durmaktadır. Müstakil olan bu çalışmanın haricinde Hadîce el-Hadîsî, *Mevkîfü'n-nühât mine'l-ihcâci bi'l-hadîs* adlı telifinin birçok yerinde satır aralarında sahâbî kavline vurgu yapmıştır. Öte yandan ülkemizdeki ana teması hadisle istişhâd olan belli başlı makale çalışmalarını şöyle sıralamak mümkündür: Nusrettin Bolelli'nin *Nahivde Hadisle İstişhâd Meselesi*, Muhittin Uysal'ın *Hadisin Arap Dilbilimine Etkisi ve Hadisle İstişhâd Meselesi* ve Hüseyin Tural'ın *Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhâd Meselesi*. Hemen belirtmeli ki bu çalışmalar meseleyi daha çok nahiv metodolojisinde hadisle istişhâdın cevazı perspektifinden literatürdeki teorik tartışmalar çerçevesinde ele aldıkları için nahiv bilginlerinin pratikte dayandıkları delillere ve özellikle sahâbî ve tâbîîn kavliyle istişhâda pek az yer vermişlerdir.

Aşağıda ilk etapta genel manada hadisin kavram çerçevesi ve çeşitlerine, sahâbî ve tâbîî kavillerinin bu çerçeve içerisindeki konumuna temas edilecek ardından araştırmanın gelişme kısmında gerek erken dönemde ve gerekse geç dönemdeki nahiv kaynaklarındaki niceliksel ve niteliksel pozisyonları tespit edilmeye çalışılacaktır. Söz konusu tespitler yapılırken kavliyle istişhâdda bulunmuş olan sahâbî veya tâbîînin hangi kabilelere mensup olduğu hususuna araştırmanın sınırları gereği temas edilemeyecektir.

⁷ Ebü'l-Berekât Abdurrahmân İbnü'l-Enbârî, *el-İğrâb fî cedeli'l-i'râb ve Lumau'l-edille fî usûli'n-nahv*, nşr. Saîd el-Efgânî (Dimaşk: Matba'atü'l-Câmi'ati's-Sûriye, 1957), 83-84; Ayrıca bk. Mücahit Asutay-H. İbrahim Doğan, “İbn Cinnî, Nahivde Hadisle İstişhâdı Kullandı mı? Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Turkish Studies International Congress on Social Sciences II* 13/15 (2018), 24.

⁸ Bk. Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Amr ez-Zemahşerî, *el-Mufassal fî san'at'il-i'râb*, thk. Ali Ebû Mülhim (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1993), 32, 101, 142; Muhammed Hayr Hulvânî, *Usûlü'n-nahvi'l-'Arabî* (Rabat: en-Nâşir el-Atlasî, 1983), 54.

⁹ Süyûtî, *el-İktirâh*, 94-95.

¹⁰ Bk. Muhammed b. Abdülkâdir Hünâdî, “el-İstişhâdü'n-nahvî bi akvâli's-sahâbe 'inde'l-imâm Bedrüddîn el-'Aynî fî dav'i kitâbihî 'Umdeti'l-kârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî”, *Mecelletü Câmi'ati Ümmi Dermâni'l-İslâmiyye* 8 (2016), 33-76.

1. Hadisin Kavram Çerçevesi ve Dilbilimsel Açından Hadis

İslamî ilimler literatüründe mutlak olarak *hadis* dendiğinde başta Hz. Peygamberin (s.a.s) kendi lehçesiyle veya diğer kabile lehçeleriyle söylediği sözleri olmak üzere¹¹ eylemleri, kabülleri, yaratılıştan gelen özellikleri anlaşılmaktadır.¹² Ancak Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yaşadığı dönemden sonra sahâbe ve tâbîünden aktarılan bilgiler de hadis bilginlerinin metoduyla veya ölçütleriyle aktarıla geldiği müddetçe hadis kavramı içinde değerlendirilmeye başlanmıştır.¹³ Buna bağlı olarak hadis âlimleri bu kavramı, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sözlerinin yanı sıra sahâbenin ve Ömer b. Abdilazîz (öl. 101/720) gibi tâbîünün öncü isimlerinin söz, fiil ve din veya dünya işlerinden herhangi birisiyle ilintili olan durumlarını da kapsayacak şekilde tanımları genişletmişlerdir.¹⁴ Neticede Hz. Peygamber'in kendi söz, eylem ve kabullerine *merfu*, sahâbî söz ve eylemlerine *mevkuf* ve tâbîî söz ve eylemlerine ise *maktu hadis* diyerek sudur ettiği kaynağı bakımından hadisleri formüle etme yoluna gitmişlerdir.¹⁵

Arap dili bilginleri nezdinde hadis kavramı ise sözü karşılamaktadır. Zira nahiv ilminde istidlâl eyleminin membanı, hükümlerin kaynağını ve nahvin ana konusunu söz oluşturur. Bu nedenle nahiv bilginleri eyleme değil söze itibar ederler.¹⁶ Sahâbî sözü ise kitaplarda genel itibariyle *mevkuf hadis* kavramıyla karşılandığı gibi ona *sahâbî kavli* veya *eser* de denmektedir. Bu nedenle özellikle nahiv kaynaklarında sahâbî sözüne vurgu yapılmak üzere *fi hadîsi 'Umer, hadîsün li ehadi's-sahâbe, an İbn 'Abbâs, kavli's-sahâbe, fi'l eser* gibi ifade tarzlarıyla karşılaşılmaktadır.¹⁷ Bu verilere göre Arap dilbiliminde *hadis* denince tıpkı hadis ilminde olduğu gibi çoğunlukla Hz. Peygamberin sözleri kastedilmekle birlikte, başta sahabe olmak üzere tâbîünün kavilleri de kastedilmektedir. Yoksa kimi modern dönem araştırmacıların yanılığa düştüğü üzere bu kavramla sadece Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sözleri, diplomatik yazışmaları ve sözleşmeleri anlaşılmamalıdır.¹⁸

Arap dilinde istişhâd cihetinden sahâbe ve hatta tâbîîn kavillerinin yeri ve önemine gelince; hadis bilginlerinin kıstaslarına göre aktarıla geldiği tespit edilenleri Hz. Peygamber'e izafe edilen *merfu* hadisle aynı hükümde ve değerinde olup lugavî bir lafzın veya nahvî bir kaidenin ispatında delil olarak kullanılmışlardır.¹⁹ İleride ayrıntılı değinileceği gibi başta Sîbeveyhi (öl. 180/796) olmak üzere Ferrâ (öl. 207/822), Ahfeş (öl. 215/830) ve Müberred (öl. 286/900) gibi erken dönemin seçkin dil bilginleri (mütekaddimîn) az da olsa sahâbî kavliyle istişhâdda bulunmuşken sonraki asırlarda bu tutum giderek artmış ve neticede nahiv tarihinin geç döneminde bir kırılma noktası yaşayarak farklı bir renge bürünmüştür.

¹¹ Huseyn, *Dirâsât*, 167; Hadîsî, *Mevkîfü'n-nühât*, 13.

¹² İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1991), 25.

¹³ Hadîsî, *Mevkîfü'n-nühât*, 13; Hasan Mûsâ eş-Şâ'ir, *en-Nühât ve'l-hadîsü'n-nebevî* (Ammân: Dâru Ammâr, 2010), 33.

¹⁴ Efgânî, *Fî usûli'n-nahv*, 46; Hadîsî, *Mevkîfü'n-nühât*, 13.

¹⁵ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 45-46.

¹⁶ Şâ'ir, *en-Nühât*, 33.

¹⁷ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 101; Cemâlüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbn Mâlik, *Şerhu't-teshîl*, nşr. Abdurrahmân Seyyid (Kahire: Dâru Hicr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1990), 2/12; Hulvânî, *Usûlü'n-nahvi'l-'Arabî*, 54; Ahmed Muhammed el-Cündî, "Mevkîfü Ebî Hayyân el-Endelîsî mine'l-istişhâdi bi'l-hadîsi fi kitâbihî", *Mecelletü't-Türâsi'n-Nebevî* 1/3 (2018), 197.

¹⁸ Bk. Muhammed Hân, *Usûlü'n-nahvi'l-'Arabî* (Biskra: Matba'atü Câmî'ati Muhammed Haydâr, 2012), 34; Muhammed Sâlim Sâlih, *Usûlü'n-nahv dirâsetün fi fikri'l-Enbârî* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2006), 235.

¹⁹ Muhammed el-Hıdr Hüseyin, *Dirâsât fi'l-'Arabiyye ve tarihîhâ* (Dımaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1960), 167; Efgânî, *Fî usûli'n-nahv*, 46; Şâ'ir, *en-Nühât*, 33.

Nahiv tarihinde mütekaddimîn nahiv bilgileri ile Müteahhirîn bilgilerin arasını mutlak çizgilerle ayırmak mümkün olmamakla birlikte Büveyhoğullarının İslâm dünyasını kasıp kavurmasıyla ilmi çalışmaların bir süre sekteye uğradığı ve daha sonra tekrar başladığı Bağdat dönemi bilgilerinle sınır kabul edilmiştir. Buna göre onlar; Niftaveyh (öl. 323/934) Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî (öl. 328/938) ve İbn Dürüsteveyh'i (öl. 348/959) mütekaddimîn'in son halkası, İbn Hâleveyh (370/980), Ebû Saîd es-Sîrâfî (öl. 368/979), Ebû Ali el-Fârisî (öl. 377/987) ve muasırlarını ise Müteahhirîn tabakasının ilk halkası saymışlardır.²⁰ Bu ayırmadan yola çıkarak araştırmada mesele erken dönem ve geç dönemde sahâbî kavliyle istişhâd şeklinde iki ana başlık altında ele alınacaktır.

2. Erken Dönem Nahiv Bilgilerinde Sahâbî Kavliyle İstişhâd

Başta Sîbeveyhi olmak üzere erken dönem nahiv bilgilerinin eserlerinde bazı gramer meselelerinin çözümü noktasında nispeten Hz. Peygamberin hadislerini delil getirdiklerine şahit olunduğu gibi yine Hz. Ömer, Hz. Âişe (öl. 58/678) ve Hz. Ali'nin sözleriyle de az da olsa istişhâdda buldukları görülmekte, ama herhangi bir tâbiî kavliyle istişhâdlarına rastlanmamaktadır. Dolayısıyla bu başlık altında bu dönem nahiv âlimlerinin sahâbî kavliyle istişhâdları hususu örnekleriyle incelenecektir.

2.1 Sîbeveyhi (öl. 180/796)

Sîbeveyhi Kur'ân ayetleri ve şiirle istişhâd ettiği kadar hadislerle istişhâd etmemiştir.²¹ Delil getirdiği hadislerin ise hadis olduğuna neredeyse hiç dikkat çekmemiş, genel itibarıyla meseleye kendinden bir örnek verirdesine veya yukarıda da dikkat çekildiği üzere Araplara ait bir sözmüş gibi hadisleri aktarmıştır.²² Kendisinin delil getirdiği hadiste lahn yapabileceği korkusuyla bu davranışa tevessül etmiş olması muhtemeldir. Nitekim Sîrâfî (368/979) Sîbeveyhi'nin ilk etapta hadis ilmine tevessül ettiğini, hocası Hammâd b. Seleme'den (öl. 167/784) hadis yazarken yaptığı bir lahn üzerine içerleyip kendisini lahnden kurtaracak bir ilme teveccüh göstererek nahiv ilmine yöneldiğini nakleder.²³ Onun lahne düşmesinde veya lahnden kurtulmak istemesinde Arap olmayışının da etkisi olabilir. Zira kendisi Şîraz'da doğmuş olup İranlıdır.²⁴ Ancak bu durum onun hadisi hüccet olarak kullanmadığı anlamına gelmemektedir. Meşhur kitabı incelendiğinde kendisinin 8 hadisi şâhid getirdiği görülmektedir.²⁵ Bunlardan biri de sahâbî kavli (mevkuf hadis) olup Sîbeveyhi'nin fiil yerine geçerek ismi nasb eden إِيَّاكَ (sen kaçın) إِيَّاهُ (o sakınsın) gibi tahzîr (sakındırma) ifadelerinin yanı sıra mütekellim zamiriyle birlikte olan إِيَّايَ (benden uzak olsun) demenin de aynı işlevi görmek üzere kullanılabilmesi hususunu delillendirmek üzere aktardığı şu sözdür:²⁶ ²⁷ إِيَّايَ وَأَنْ

²⁰ Muhammed Tantâvî, *Neş'etü'n-nahiv ve tarihü eşhürî'n-nühât* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1119), 191-192.

²¹ Mehmet Reşit Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü* (İzmir: Akademi Yayınları, 2006), 233.

²² Hadîsî, *Mevkîfî'n-nühât*, 50.

²³ Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh es-Sîrâfî, *Ahbârü'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî-Muhammed Abdülmun'im el-Hafâcî (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1966), 35; Muhammed Muhtar Veleddin Ebbâh, *Târîhu'n-nahvi'l-'Arabî fi'l-meşriki ve'l-mağrib* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2008), 29-30.

²⁴ Nitekim Sîbeveyhi lakabı da Farsçada elma kokusu anlamına gelmektedir. [Bk. Hayruddîn b. Maḥmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ed-Dımaşkı ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 2002), 5/81.]

²⁵ Hulvânî, *Usûlü'n-nahvi'l-'Arabî*, 52; Muhammed Hân, *Usûlü'n-nahvi'l-'Arabî*, 35.

²⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/274.

²⁷ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Hüseyin er-Remlî, *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd* (Mısır: Dâru'l-Fellâh, 2016), 11/249.

يَحذف أحدكم الأرنَبَ “Sizden biriniz tavşana²⁸ eza vermekten kaçınsın.” Sîbeveyhi bu söz bağlamında başka herhangi bir ayet veya şiiirden istişhâdda bulunmamıştır.

Sîbeveyhi bu ifadenin hadis olduğunu söyleyerek veya herhangi bir zata nispet ederek değil مثله (tıpkı şunun gibi) diyerek nakletse de Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir (öl. 571/1176) Hz. Ömer için açtığı özel bapta ifadeyi benzer bir lafızla senediyle birlikte ona izafe ederek aktarmıştır.²⁹ Rivayetin Esterâbâdî, İbn Hişâm (öl. 761/1360) ve sonraki müelliflerin nahiv kitaplarında özellikle İbn Mâlik'in *Teshîli*'nin şerhlerinde tahzîr başlığı altında Hz. Ömer'e (r.a.) nispet edilerek aktarıla geldiği görülmektedir.³⁰ Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ında yukarıdaki rivayetin dışında bir sahâbî kavli yer almamaktadır.

2.2. Ferrâ (öl. 207/822)

Kûfe Arap dili ekolünün kurucu bilginlerinden sayılan Ferrâ da gramerde az da olsa hadisi şâhid getirenlerin ilklerindedir. Hatta onun bir istidlâl kaynağı olarak hadise Sîbeveyhi'den daha ilgili olduğu görülür. Nitekim meşhur eseri *Me'âni'l-Kur'ân*'da 13'ten fazla hadisle istidlâl ettiği belirtilmektedir.³¹ Bu rivayetlerin 8 tanesi Hz. Peygamber'e (s.a.s.) ait hadisler olup geri kalan 5 adedi ehli beyt ve sahâbî kavlidir.

Ferrâ'nın nahivde istişhâdda bulunduğu sahâbe kavli ise Hz. Ali'nin (r.a.) sözü mesabesinde olan mektubundaki şu ifadesidir: هَذَا كِتَابٌ مِنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ “Bu Ali b. Ebû Tâlip'den bir mesajdır.” Normal şartlarda genel geçer kurallar gereği buradaki أَبُ (baba) kelimesi, esmâ-i sitteden olduğu için kimliği ve cümledeki konumu gereği أَبِي şeklinde yâ harfiyle yazılması gerekirken vav ile yazılmıştır. Ferrâ bu kavli, nahivde *esmâ-i sitte* olarak bilinen altı ismin meşhur üç irâb halinde (raf, nasb ve cer) tek bir harf üzere yazılmasının caiz olduğu, ama okunurken yazıldığı gibi değil; raf halinde vâv, nasb halinde elif ve cer halinde ise yâ ile okunmasının zaruri olduğu şeklindeki görüşüne delil olarak arz etmiştir.³²

Ferrâ'nın Hz. Âişe'ye (r.a.) nispet ettiği ve sadece eser oluşuna vurgu yaparak aktardığı kavilleri de vardır. Bu verilerin her biri kendisinin gramere dair meselelerin çözümünde sahâbî ve ehli beytin kavline müracaat etmeye cevaz verdiği anlamına gelmektedir.³³ Hatta o, zamanındaki diğer dil bilginlerin aksine hadisle istişhâd etmekte gösterdiği cesaretle aslında farklı bir usulü benimsemiş, böylece arka planda Bağdat mezhebinin de kurucusu olmuştur.³⁴

²⁸ Arapların tasavvurunda tavşan uğursuzluğun ve şerrin sembolü olduğu için kendileri ona saldırmaktan kaçınırlardı. [Bk. Ebü'l-Bekâ Yaîş b. Alî b. Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal li'z-Zemahşerî*, nşr. Emîl Bedî Yakûb (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 1/389 dipnot.]

²⁹ Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk* (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1996), 44/20.

³⁰ İbn Hişâm en-Nahvî, *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Dâru'l-Fikr, ts.), 4/72; Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed Nâzirü'l-Ceyş, *Temhîdü'l-kavâ'id bi şerhi Teshîli'l-fevâid*, thk. Ali Ahmed Fâhir ve diğerleri (Kahire: Daru's-Selâm, 1428), 7/3677; Ebü'l-Hasen Nûrüdîn Alî b. Muhammed b. İsâ b. Yûsuf Üşmûnî, *Şerhu'l-Üşmûnî 'alâ Elfiyyeti'bnî Mâlik* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 3/87.

³¹ Hulvânî, *Usûlü'n-nahvi'l-'Arabî*, 52; Muhammed Hân, *Usûlü'n-nahvi'l-'Arabî*, 35.

³² Bk. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî, Muhammed Ali en-Neccâr, Abdülfettâh İsmail eş-Şelebî (Mısır: Dâru'l-Mısıriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, ts.), 3/114; Hadîsî, *Mevkîfü'n-nühât*, 84.

³³ Hadîsî, *Mevkîfü'n-nühât*, 84.

³⁴ Ahmed Mekkî el-Ensârî, *Ebü Zekeriyâ el-Ferrâ ve mezhebühü fi'n-nahvi ve'l-lüga* (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li Ri'âyeti'l-Fünûni ve'l-Âdâbi ve'l-'Ulûmi'l-İctima'iyye, 1964), 394.

2.3 Ahfeş (öl. 215/830 [?])

Sîbeveyhi'nin en meşhur öğrencisi ve yakın dostu olduğu bilinen Ahfeş'in genel manada hadisle istişhâd ettiği bilinmediği halde dilde insanın kendi kendine seslenebileceğine dair ictihâdında Hz. Ömer'in bir anlamda kendi nefsini payladığı şu kavliyle istişhâdda bulunduğunu Ebû Hayyân aktarmaktadır:³⁵ كَلُّ النَّاسِ أَفْقَهُ مِنْكَ يَا عُمَرُ "İnsanların tamamı senden daha fakihtir Ömer!"

2.4 Müberred (öl. 286/900)

Kendine özgü ictihâdları olmakla birlikte Basra Arap dili mektebine mensup olan Müberred *el-Kâmil* isimli eserinde 14'ten fazla yerde,³⁶ *el-Muktedab*'da ise 13 hadisle istişhâdda bulunmuş olup bunların 9 adedi gramere dairdir. İlgili hadisler sadece Hz. Peygamber'e (s.a.s.) ait olmayıp içlerinde sahâbî ve ehli beyt sözü de bulunmaktadır. Bu rivayetlerin 3 tanesi *el-Kitâb*'da da geçtiği için kendisinin Sîbeveyhi'den esinlendiğini söylemek mümkündür.³⁷

Müberred'in istişhâdda bulunduğu kavillerden biri, kendisine bir münkir ya da kölenin sözlü veya fiilî saldırı sonrası Hz. Ömer'in (r.a.) sarf ettiği şu sözdür: يَا لَلَّهِ لِلْمُسْلِمِينَ "Allahım Müslümanlara yardım eyle!" Arap dilinde kendisinden imdat istenen kişiye *müstegâsün bih*, kendisi için imdat istenen kişiye ise *müstegâsün leh* denir. Her iki öge de baş tarafına lam harfi alır. Ancak kural gereği birinci unsurun başına gelen lamın harekesi fetha, ikincisi ise kesre olur. Müberred bu konu için açtığı özel bapta lam harfleriyle ilgili kaideyi takviye etmek adına Hz. Ömer'in (r.a.) bu sözünü delil getirmiştir.³⁸ Müberred'den önce bu kavli herhangi bir gramer meselesinde hüccet edinen başka bir nahiv bilginine rastlanmamıştır. Yine Sîbeveyh'in aynı meselede bir Arap şiiiriyle istidlâl etmesine³⁹ karşın Müberred'in Hz. Ömer'in (r.a.) bu kavlini şahit getirmesi ayrıca dikkati çekmektedir. Dolayısıyla kendisi bu kavli hüccet edinen ilk bilgidir. Yine kendisi bu mesele bağlamında başka bir delili de kullanmamıştır. Söz konusu kaville daha sonra Zeccâcî (öl. 337/949), İbn Yaîş (öl. 643/1245), İbn Mâlik, Ebû Hayyân ve İbn Hişâm gibi meşhur bilginlerin de aynı konuda istişhâdda bulunduğu görülmektedir.⁴⁰

Müberred bundan başka Hz. Ali'ye ait iki sözü sarfa dair iki meselenin çözümü için hüccet edinmiştir.⁴¹

Erken Dönem nahiv bilginlerinin herhangi bir tâbiîn kavliyle istişhâdlarına rastlanmamıştır.

3. Geç Dönem Nahiv Bilginlerinin Sahâbî ve Tâbiî Kavliyle İstişhâdı

Hicrî altıncı asır ve sonrasında yetişen bazı meşhur nahiv bilginlerinin genelde hadis ve özelde sahâbî ve tâbiî kavliyle ilgili tutumlarının değişkenlik arz ettiği ve erken dönemdeki nahiv

³⁵ Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî Ebû Hayyân, *İrtişâfî'd-darab min lisâni'l-'Arab*, thk. Receb Osmân Muhammed (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1998), 5/2247.

³⁶ Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü*, 237.

³⁷ Hadîsî, *Mevkîfî'n-nühât*, 91, 97.

³⁸ Ebü'l-Hasen Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdülhâlik Udayme (Kahire: Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1994), 4/254.

³⁹ Bk. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/219.

⁴⁰ Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî, *Hurûfî'l-me'ânî*, nşr. Ali Tefvik el-Hamed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 45; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, 1/324; İbn Mâlik, *Şerhu't-teshîl*, 3/392; Ebû Hayyân, *İrtişâfî'd-darab*, 4/2211; İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik*, 4/6.

⁴¹ Müberred, *el-Muktedab*, 1/172; Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, thk. Muhammed Ebü'l Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1997), 3/135.

bilginlerinin çekimsiz tavırlarının aksine bir yol tuttukları görülmektedir. Şöyle ki istişhâd edilen kavillerin sayısında dikey bir artış gözlemlendiği gibi sadece Hz. Ömer ve Hz. Ali gibi Arap dilinin korunmasında öncülük etmiş fesahat ehli sahâbîlerin kavilleriyle sınırlı kalınmayıp kavline müracaat edilen sahâbîlerin isimlerinin çeşitlilik göstermesinin yanı sıra tâbînin bazı meşhurlarının kavillerine başvurulması gibi niteliksel ve yatay bir değişkenlik de gözlenmektedir.

Söz konusu kırılmanın yaşanmasıyla ilintili olarak Endülüs coğrafyasına özellikle değinmek gerekmektedir. Aşağıda yeri gelince temas edileceği üzere İbn Mâlik'ten önce hadisle istişhâdi gündeminden eksik etmeyen ve belki de onun nahiv metodolojisindeki hamlesine zemin hazırlayan bilginlerden Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) yanı sıra Endülüslü olan Süheylî (öl. 581/1185) ve İbn Harûf (öl. 609/1212) gibi nahiv bilginlerinin de katkıları kayda değerdir. Ancak Endülüs'te kendisi nahivle temayüz etmediği halde nahiv yöntembilimini önemli ölçüde etkilediği söylenen bir bilgin daha vardır ki, o da İbn Hazm'dır (öl. 456/1064). Şöyle ki İbn Hazm, irapla ve şiirle ilgilenip Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sözlerine gereken özeni göstermeyen ve hadisi gramer kurallarının istinbâtında hüccet edinmeyen nahiv bilginlerini katı bir dille kınamıştır.⁴² Yine İbn Hazm sahip olduğu bu fikri sadece yazıya dökmekle yetinmemiş aynı zamanda Endülüs'te çeşitli münasebetlerle nahiv ve lügat için tertip edilmiş olan ilim meclislerinde de ısrarla dillendirmiştir. Kendisinin bu baskısı sonuç vermiş olmalı ki söz konusu coğrafyadaki nahiv ve lügat bilginleri hadislere istikrâ yöntemlerinde daha önce sahip olduğundan daha etkin bir konum yükleyerek adeta çığır açmışlardır.⁴³ Aşağıda nahiv tarihinde adı kırılma noktası olarak geçen bu sürecin öne çıkan temsilcilerinin sahâbî kavli özelindeki pratikleri özetle ele alınacaktır.

3.1 Zemahşerî (öl. 538/1144)

Zemahşerî hadisle çokça istişhâd eden bilginler arasında gösterilmektedir. Lügate dair çok sayıda hadisle istişhâd ettiği anlaşılan Zemahşerî nahivde de öncekilere nispetle daha fazla hadisle istişhâd etmiştir.⁴⁴ Çağdaş araştırmacılardan Sâmerrâî, her ne kadar bir kısım Arap dili bilginlerinin hadisle ilk defa istişhâdda bulunanlar arasında İbn Harûf'u gösterecekler de ondan önce Zemahşerî'nin anılması gerektiği kanaatini dile getirirken esasen onun hadisle çok istişhâdda bulunduğunu ifade etmektedir.⁴⁵

Zemahşerî'nin nahve dair eseri mercek altına alındığında onun sahâbî kavliyle de istidlâl ettiği gözlenmektedir. Örneğin normal şartlarda genel geçer nahiv kuralları çerçevesinde fiile benzeyen harf veya bir tekit edatı olarak bilinen **إِنَّ** edatı "Kuşkusuz ki, hiç şüphesiz ki..." anlamlarına gelmektedir. Ancak Zemahşerî, bu edatın bir onay ifadesi olan **نَعَمْ** veya **أَجَل** (evet) kelimeleri yerinde de Arap dilinde bir karşılığı olduğunu ispatlamak üzere Abdullah b. Zübeyr'in (öl. 73/692) **إِنَّ رَأَيْهَا** (Evet binicisine de...) sözünü şahit getirmiştir.⁴⁶ İlk kez Zemahşerî'nin istişhâd ettiği bu kaville daha sonra İbn Mâlik, Murâdî (öl. 749/1348) ve

⁴² Ebû Muhammed Alî b. Ahmed İbn Hazm, *el-Faslü fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1947), 3/107-108; Hulvânî, *Usûlü'n-nahvi'l-'Arabî*, 53.

⁴³ Hulvânî, *Usûlü'n-nahvi'l-'Arabî*, 53.

⁴⁴ Hadîsî, *Mevkîfü'n-nühât*, 160.

⁴⁵ Fâdîl Sâlih es-Sâmerrâî, *ed-Dîrâsâtü'n-nahviyye ve'l-lugaviyye 'inde'z-Zemahşerî* (Bağdat: Matba'atü'l-İrşâd, 1971), 182.

⁴⁶ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 1/398; Özbalıkcı, *Kur'an ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü*, 259.

İbn Hişâm da istidlâlde bulunmuşlardır.⁴⁷ Zemahşerî bundan başka Hz. Ömer, Ebû Züeyb el-Hüzeli (öl. 28/648-49), Ebü'd-Derdâ (öl. 32/652 [?]), Talha b. Ubeydullah (öl. 36/656), Zeyd b. Sâbit (öl. 45/665 [?]) ve İbn Abbas'ın (öl. 68/687-88) sözleriyle de istişhâdda bulunmuştur.⁴⁸ Kendisinin söz konusu sahâbilerden Hz. Ömer ve Hz. Ali dışındakilerin ifadelerini nahivde ilk kez delil gösteren bilgin olduğu ve bu konuda esaslı bir çıkış açarak adeta ezber bozduğu hususu vurgulanmalıdır.⁴⁹ Çağdaş araştırmacılardan Hatice el-Hadîsî onun şahit getirdiği on yedi hadisten sadece dördünün önceki kaynaklarda yer aldığı altını çizmektedir.⁵⁰

Zemahşerî'nin, sadece Hz. Peygamber (s.a.s.) ile sahâbî kavilleriyle yetinmeyip tâbîn sözlerini de (maktû hadisler) nahvi meselelerde delil edindiği tespit edilmiştir. Nitekim o, zarf veya câr mecrûr olmadığı halde **إِنَّ** ve kardeşlerinin haberinin hazfedilebileceği görüşünü Ömer b. Abdülazîz'e (öl. 101/720) ait olan **فَإِنَّ ذَاكَ** "Kuşkusuz böyledir." ve **لَعَلَّ ذَاكَ** "Belki öyle olur." formundaki ifade tarzlarıyla takviye etme yoluna gitmiştir. Şöyle ki bu sözlerden ilkinin takdiri **فَإِنَّ ذَاكَ مُصَدِّقٌ** "Şüphesiz ki söylediğin doğrudur.", ikincisinin ise **لَعَلَّ مَطْلُوبَكَ حَاصِلٌ** "Belki istediğine kavuşacaksın." şeklindedir.⁵¹ Aynı şekilde bu rivayet de Zemahşerî'den önceki nahiv bilginlerinin eserlerinde görülmemektedir. Böylece Zemahşerî, merfû, mevkuf ve maktû tüm hadis türlerine kendi nezdinde hüccet olarak yer vermiştir.

Diğer taraftan Zemahşerî'nin istidlâl anlayışında dikkati calip olan bir diğer husus merfû olsun mevkuf olsun istişhâd ettiği hadislerin çoğunluğunun temel ve sahih hadis kaynaklarında yer almayıp garîbü'l hadîs veya bazı hadis kitaplarının şerhleri gibi etrâf tarzı eserlerde yer tutmasıdır. Örneğin yukarıdaki Abdullah b. Zübeyr'in rivayeti Mecdüddin İbnü'l Esîr'in (öl. 606/1210) *en-Nihâye* ve Bedreddin el-Aynî'nin (öl. 855/1451) *Umdetü'l-Kârî* ünvanlı meşhur eserlerde⁵² bulunurken Ömer b. Abdülazîz'den menkul rivayeti ise tespit edilebildiği kadarıyla yalnızca Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *Ukûdü'z-zeberced* isimli eserinde⁵³ geçmektedir. Nitekim Sâmerrâî de kimi zaman onun hadis râvilerine vehim ve lahn gibi kusurların nispet edilebildiğini söylemektedir.⁵⁴ Bu durum onun nahivde hadislerle istişhâd ederken hadis sîhhati ve hadis kitaplarındaki konumundan ziyade fesahatini öncelediği izlenimi vermektedir.

3.2 Süheyli (öl. 581/1185)

Süyûtî hadisle istişhâd geleneğinde Süheyli'nin İbn Mâlik'ten önce anılması gerektiğini ihsas etmiş⁵⁵, Abdülkâdir el-Bağdâdî (öl. 1093/1682) de bu konuda Süyûtî'yi takip etmiştir.⁵⁶ Çağdaş araştırmacılardan Hulvânî ise gerek Müteahhirîn dönemi bilginlerin ve gerekse günümüz

⁴⁷ İbn Mâlik, *Şerhu't-teshîl*, 2/33; el-Hasen b. Kâsım Murâdî, *el-Cene'd-dânî fi hurûfi'l-me'ânî*, nşr. Fahreddin Kabâve, Muhammed Nedîm Fâdil (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 1/399; Ebû Muhammed Abdullah Cemâlüddîn İbn Hişâm, *Mugni'l-lebîb 'an kütübî'l-e'ârib*, thk. Dr. Mâzin el-Mübârek- Muhammed Ali Hamdân (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 1/57.

⁴⁸ Bk. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 1/32, 101, 140, 151, 186.

⁴⁹ Ayrıca bk. Hadîsî, *Mevkifü'n-nühât*, 164-169.

⁵⁰ Hadîsî, *Mevkifü'n-nühât*, 168-169.

⁵¹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 1/50; Özbalıkçı, *Kur'an ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü*, 259.

⁵² Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmud Ahmed et-Tanâhî (Beirut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979), 1/78; Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.), 6/102.

⁵³ Süyûtî, *Ukûdü'z-zeberced 'alâ Müsnedi'l-İmâm-ı Ahmed*, thk. Selmân el-Kudât (Beirut: Dâru'l-Cîl, 1994), 3/280.

⁵⁴ Sâmerrâî, *ed-Dîrâsâtü'n-nahviyye*, 374.

⁵⁵ Süyûtî, *el-İktirâh*, 1/88.

⁵⁶ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/13.

bilginlerinin İbn Harûf'un müteahhirîn dönemde hadisle ilk istişhâd eden nahiv âlimi olduğu yanılıgısına düştüklerini, ancak Süheylî'nin bu ameliyede onu geçtiğini, hatta Süheylî'nin nahiv ilmindeki katkılarının İbn Mâlik'in tavrına bir öncül olma elverişliliğini bünyesinde barındırdığını dile getirmiştir.⁵⁷ Yine çağdaş araştırmacılardan Hadîsî de aynı fikri savunmuştur.⁵⁸

Aynı zamanda bir hadis bilgini olan Süheylî, *Emâlî* ünvanlı küçük hacimdeki nahiv kitabında 70'den fazla hadisle istişhâd etmiştir.⁵⁹ Süheylî'nin istişhâd ettiği hadislerin bir kısmı sahâbî kavlidir. Bunlardan birinde Süheylî, sıfat-ı müşebbehenin fâiline izafe edilerek bir tamlama bütünlüğü oluşturmanın genel geçer kurala (kıyasa) aykırılığını beyan etmekle birlikte söz konusu kullanımın bazı hadislerde geçtiğine temas ederken hanım sahâbeden Ümmü Zer'in (öl.) kavline de yer vermiştir. Müslim'de geçen⁶⁰ ve Ümmü Zer' hadisi diye meşhur olan bu kavilde Ümmü Zer' biçimli vücudunun elbisesinin içini doldurduğu bir kadından söz ederken *صِفْرٌ رَدَائِهَا* "Elbisesi sıfır." ifadesini serdederek sıfat-ı müşebbeheyi fâiline izafe ederek kullanmıştır ve böyle bir ifade tarzına kendisinin de cevaz verdiğini açıkça beyan etmiştir.⁶¹ Süheylî bu kavilden başka iki farklı nahvî meselede Hz. Ömer ve Ebu Hüreyre'nin (öl. 58/678) kavillerine istişhâd niyetiyle gönderme yapmıştır.⁶²

3.3 İbn Mâlik (öl. 672/1274)

İbn Mâlik'in yöntem gereği önce Kur'ân ayetlerine, onda bulamadığında hadislere onda da bulamadığında Arap şiirine başvurduğu anlaşılmaktadır.⁶³ Nitekim bu husus kendisinin pratikte hadisle en çok istişhâdda bulunan bilgin olmasından da pek tabii sezilmektedir. Şöyle ki İbn Mâlik, *Şerhu 'Umdetü'l-hâfiz* ünvanlı nahiv eserinde 50 hadisle istişhâdda bulunmuştur. Yine 159 hadisle nahivdeki en meşhur eseri olan *Şerhu't-Teshîl* ilk sırayı alsa⁶⁴ ve Saîd el-Efgânî (1909-1997) bu hususu teyit etse de⁶⁵ *Şevâhidü't-tavdîh* adlı bir diğer telifinde kendisinin 289 hadisi incelemeye aldığı belirtilmektedir.⁶⁶ Bunlar bir yana İbn Mâlik, Zemaşerî'nin aksine ağırlıklı olarak sahih hadis kitaplarını temel aldığı gibi söz konusu hadislerin ekseriyetinin irap ve cümle içi bağdaşıklık durumlarının son derece düzenli olduğu ve genel geçer nahiv kuralları bakımından sorunsuz olduğu dikkat çekmektedir.⁶⁷

İbn Mâlik'in hadisle istişhâddaki bu yenilikçi tutumunun arkasında tıpkı Süheylî'de olduğu gibi hadis bilgini kimliğinin şüphesiz etkisi vardır.⁶⁸ Bu nedenle onun *Şevâhidü't-Tavzîh* adlı eserinde

⁵⁷ Hulvânî, *Usûlü'n-nahvi'l-'Arabî*, 53.

⁵⁸ Hadîsî, *Mevkîfü'n-nühât*, 193.

⁵⁹ Cündî, "Mevkîfü Ebî Hayyân", 188.

⁶⁰ Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Müsnedü's-sahîhi'l-muhtasar*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), "Fezâ'ilü's-şahâbe", 92.

⁶¹ Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdullah el-Endelüsî es-Süheylî, *Emâlî's-Süheylî fi'n-nahvi ve'l-luga ve'l-hadîs ve'l-fikh*, thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ (Matba'atü's-Sa'âde, ts.), 118; Hadîsî, *Mevkîfü'n-nühât*, 202.

⁶² Bk. Süheylî, *Emâlî's-Süheylî*, 93, 96.

⁶³ Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât fi tabakâtü'l-lugaviyyîn ve'n-nühât* (Beirut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.), 1/134.

⁶⁴ Özbalıkcı, *Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü*, 246.

⁶⁵ Efgânî, *Fî usûli'n-nahv*, 50.

⁶⁶ Halîl Bûnyân el-Hasûn, *en-Nahviyyûn ve'l-hadîsü's-şerîf* (Amman: Dâru Cerîr, 2016), 131.

⁶⁷ Hasûn, *en-Nahviyyûn*, 131.

⁶⁸ Bk. Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 1/134.

hadislerdeki gramer açısından müşkil gibi görünen durumları çözme zahmetine neden katlandığını da anlamak mümkündür. Bunun bir sonucu olsa gerek kendisinin kimi zaman diğer nahiv bilginlerine muhalefet ettiği ve onlardan farklı bir ictihâda meylettiği görülmektedir. Dahası söz konusu meyillerinin bazılarında, doğrudan sahâbî kavillerini temel aldığı tespit edilmektedir. Örneğin nahiv literatüründe fasih kullanıma göre كَادَ nin haberinde أَنْ edatının bitişmemesi esastır. Zira Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı ayetler⁶⁹ bu ilkenin birincil delilleridir. Bu husus fasîh Arap kelâmında da böyledir.⁷⁰ Ancak İbn Mâlik, ilgili kelimenin haberinde أَنْ edatının bitişmesinin de fesahaten câiz olduğunu Hz. Ömer'in Buhârî'de geçen şu kavliyle desteklemektedir: "مَا كِدْتُ أَنْ أُصَلِّيَ الْعَصْرَ، حَتَّى كَادَتِ الشَّمْسُ تَغْرُبُ" "Güneş batmak üzereydi ki, ikindi namazını zoraki kıldım." İbn Mâlik sadece Hz. Ömer'in bu kavliyle yetinmemiş, bu rivayetin peşi sıra Hz. Enes (öl. 93/711-12), Cübeyr b. Mut'im (öl. 59/678-79) ve adı bilinmeyen bir sahâbînin kavillerini sıralayarak bakış açısını tahkim etmiş, ardından bu cevazlık olgusunun nahiv bilginlerinin çoğunluğu nezdinde gizli kaldığını vurgulamıştır.⁷¹

İbn Mâlik'in bundan başka Hz. Âişe, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer (öl. 73/693), Saîd b. Zeyd (öl. 51/671 [?]), Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-53), Ümmü Zer', Übey b. Ka'b (öl. 33/654 [?]), Câbir b. Abdullah (öl. 78/697), Abdullah b. Büsr (öl. 88/707), Muâviye (öl. 60/680), Âmir b. Rebîa (öl. 35/656), Ümmü Atıyye (öl. 70/689-90 [?]), Ebû Cüheyfe (öl. 64/683), Hz. Ebûbekir'in eşi Ümmü Rûmân (öl. 6/628 [?]) ve ismi belirtilmeyen başka bazı sahâbîlerin kavlinin yanı sıra tâbiünden Nâfi' (öl. 117/735), Abdullah b. Ebî Katâde (öl. 84/703) ve Abdurrahman b. Hâris'in (öl. 43/663-64) kavliyle de Arap dili gramerine ilişkin çeşitli meselelere ışık tutmak gayesiyle istişhâdda bulunduğu görülmektedir.⁷²

3.4 Radî el-Esterâbâdî (öl. 688/1289'dan sonra)

Geç dönemde batıda (Endülü's'te) Süheylî ve İbn Mâlik gibi nahiv bilginleri hadisle istişhâd noktasında gelenekçi tutumun aksine bir temayülün sahipleri iken doğuda aynı eğilimi temsil eden bilginlerin en öne çıkan Esterâbâdî olmuştur. Kendisinin gramere dair ictihâd uygulamalarında bu husus aşikâr olmaktadır. Zira müellif, nahiv ilmine ilişkin meşhur eseri *Şerhu'l-Kâfiye'si* incelendiğinde 51 tanesi nebevî, 35 adedi sahâbî kavli ve 2 tanesi de tâbiîn sözü olmak üzere toplamda 88 adet hadisle istidlâlde bulunmuştur. Bu kadar fazla istişhâd örneği kendisinin bu meseleye dair teorik bakış açısını büyük oranda ortaya koyarken belki de onun, kronolojik bağlamda İbn Mâlik'den sonra hadisle en çok istişhâdda bulunan dilci olarak kabul edilmesi mümkün görünmektedir.

Esterâbâdî'nin ihticâc kaynağı olan sahâbî kavilleriyle ilgili dikkat çeken taraf, bu kavillerin 5'i hariç tamamının Hz. Ali'ye (r.a.) ait olmasıdır. Diğer 5 kavilden 3'ünün Hz. Ömer, 1'inin İbn Abbas, 1'inin de Hz. Hüseyin'e (öl. 61/680) ait olduğu görülmektedir.⁷³ Bu durum hiç şüphesiz onun Şîa mezhebi müntesibi oluşundan kaynaklanmıştır. Esterâbâdî'nin söz konusu ictihâdî tavrı literatürde *ehl-i beyt kavliyle ictihâd* diye de nitelendirilmiştir.⁷⁴ Böylece Esterâbâdî ile birlikte bir istidlâl dinamiği olarak ehli beyt sözleri de

⁶⁹ Bk. el-Bakara 2/71; et-Tevbe 9/117.

⁷⁰ Ebül-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâilil-hilâf beyne'n-nahviyyîn el-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2003), 2/461.

⁷¹ İbn Mâlik, *Şevâhidü't-tavdîh ve't-tashîh li müşkilâtî'l-Câmi'i's-sahîh*, thk. Tâhâ Muhsin (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1405), 159.

⁷² İbn Mâlik, *Şerhu't-teshîl*, 1/221, 2/12, 3/95; İbn Mâlik, *Şerhu 'Umdetü'l-hâfiz ve 'uddetü'l-lâfiz*, thk. Adnân Abdurrahmân ed-Dûrî (Bağdat: Matba'atu'l-'Ânî, 1977), 420-421, 464-465; İbn Mâlik, *Şevâhidü't-tavdîh*, 67, 74, 94, 104, 115, 130, 152, 220.

⁷³ Râdiyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî 'ale'l-Kâfiye*, thk. Yûsuf Hasan Ömer (Bingazi: Câmi'atü Kâryûnûs, 1996), 1/481, 2/140, 3/137, 4/426-427, 452.

⁷⁴ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/9.

nahvin delilleri arasına girmiştir.⁷⁵ Ancak şu husus hemen belirtilmelidir ki Esterâbâdî'nin Hz. Ali'nin kavillerinden başka sadece bir yerde Hz. Hüseyin'in sözünü şahit getirmiş olması, esasen nahiv geleneğinde *ehl-i beyt kavliyle* ictihâddan ekseriyetle Hz. Ali'nin sözünün kastedildiği çıkarımına götürmektedir.

Esterâbâdî, nahiv meselelerinin kendi nezdindeki çözümünü sadedinde ictihâd ederken delil gösterdiği Hz. Ali'ye ait söz konusu kavilleri onun çeşitli hitabeleri ve sözlerinden ibaret olarak bilinen *Nehcü'l-belâğa* isimli eserden aktararak ve bazen de bu esere özellikle atıfta bulunarak gündeme getirmiştir. Örneğin; كان nin haberinin başına hal vâvının لا edatı olmaksızın da gelebileceğine dair ictihâdını Hz. Ali'nin Cemel savaşına dair *Nehcü'l-belâğa*'da yer alan bir hutbesinden⁷⁶ alınıladığı şu kaville pekiştirmiştir:⁷⁷ “Ben (henüz) savaşla tehdit edilmemiş bir haldeydim.” Esterâbâdî'nin dayandığı bu argüman hem kendisinden önceki hem de kendisinden sonraki bir gramer kitabında yer almadığı gibi o, yukarıda Ferrâ ve Müberred'in istişhâd kaynağı olarak dayandığı Hz. Ali'ye ait kavillere de yer vermemiştir. Bu vaziyet onun genel itibariyle Hz. Ali'nin sözüyle istişhâd noktasındaki tavrının özgünlüğünü de ortaya koymaktadır.

Diğer sahâbî kavillerine gelince; Hz. Ömer'e ait üç kavilden birinin Sîbeveyhi'nin müracaat ettiği yukarıdaki mezkûr hadis, diğeri Zemahşerî'de de görülen bir kavil⁷⁸, sonuncusu ise geçmiş nahiv kaynaklarından herhangi birinde geçmeyip sadece Esterâbâdî'nin hüccet edindiği kavil olarak göze çarpmaktadır.⁷⁹ Onun İbn Abbas ve Hz. Hüseyin'den menkul iki kavle de yine sadece kendisinin dayandığı tespit edilmiştir.⁸⁰

Öte yandan Esterâbâdî'nin sadece nebevî hadis ve sahâbî kavliyle yetinmeyip tabî'n sözünü de bir istişhâd kaynağı olarak kabul ettiği görülmektedir. Kendisi yukarıda ilk kez Zemahşerî'de rastlandığı dile getirilen Ömer b. Abdilazîz kavlini hüccet edindiği gibi⁸¹ Haccâc b. Yûsuf'un (öl. 95/714) kavlini de delil göstermiştir.⁸² Dahası, kendisi bir Şîî olduğu halde ilginç bir şekilde Şîa muhalifi olan Haccâc'ın kavliyle istişhâd etmiş olması, onun Haccâc'ın fesahatine güvendiği ve ilmî metodolojide objektiflik ilkesini özümsemiş izlenimi vermektedir. Nitekim Haccâc'ın namı bir hatip olduğu, dilinin son derece belîğ ve fasih olduğu ve Irak valiliği görevine ilk başladığı esnada yaptığı konuşma Arap literatürünün seçkin metinleri arasında itibar gördüğü vurgulanmaktadır.⁸³ Yine nahivde nakile olan ilgilisiyle bilinen ve nahvin mimarlarından sayılan Ebû Amr b. Alâ'nın (öl. 154/771) Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) ile Haccâc'dan daha fasih konuşmasına tanık olmadığına dair ifadeleri de dikkati şayandır.⁸⁴

⁷⁵ Johann Fück, *el-'Arabiyye dirâsât fi'l-luğa ve'l-lehcât ve'l-esâlib*, thk. Abdülhalîm en-Neccâr (Kahire: el-Merkezü'l-Kavmî li't-Tercüme, 2014), 227.

⁷⁶ Bk. Şerîf er-Radî, *Nehcü'l-belâğa*, thk. Subhî es-Sâlih (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, 2004), 249.

⁷⁷ Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî*, 2/103.

⁷⁸ Bk. Ebu'l-Feth Osman el-Mavsilî İbn Cinnî, *el-Hasâ'is* (el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, ts.), 2/10; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 1/101.

⁷⁹ Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî*, 4/452.

⁸⁰ Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî*, 3/137, 4/426-427.

⁸¹ Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî*, 4/377.

⁸² Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî*, 4/304.

⁸³ İrfan Aycan, “Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), 14/428.

⁸⁴ Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'u ebnâ'i'z-zamân*, nşr. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1978), 2/70.

Buraya kadar ortaya konulan argümanlar onun; sahâbî, ehli beyt ve tâbîî kavillerine bir istişhâd kaynağı olarak kıymet vermiş olduğu ve bu kaynaklardan istifade etmesinde ekseriyetle özgün tutum sergilediği anlamına gelmektedir. Eğer bir etkilenme olgusundan söz edilecekse ilk kez Zemahşerî’de görülen bazı kavillerle ihticâc etmesi nazarı itibara alındığında, onun evveleminde kendisi gibi doğulu bir bilgin olan Zemahşerî’den esinlendiğini söylemek pek tabidir. Çok hadisle istişhâd etmesinin arka planında da İbn Mâlik’le çağdaş oluşu, nispeten Zemahşerî’den cesaret almış olması ve Şîî olduğu için ehli beyt kavlini çokça mesnet edinmesi gibi güçlü saikler akla gelmektedir.

3.5 Ebû Hayyân (öl. 745/1344)

Nahivde hadisle istişhâdın caiz olup olmadığı tartışmasını teorik düzlemde tarih sahnesine ilk çıkaran nahiv bilginleri hocası İbnü’l-Dâî (ö. 680/1281) ile birlikte Ebû Hayyân olmuştur.⁸⁵ Ebû Hayyân, İbn Mâlik’i hadisle istişhâdî adet haline getirdiği noktada eleştirmiştir. Ona göre İbn Mâlik dışında ne Basra ne de Kûfe nahiv mekteplerinin öncü bilginleri böyle bir tavır sergilememiş, mütekaddimînin yanı sıra müteahhirîn de bundan kaçınmış, yine Bağdat ve Endülüs bilginleri de geleneğe uygun davranmışlardır.⁸⁶ Modern dönem araştırmacılarından Saîd el-Efgânî ise başta Endülüslü bilginler olmak üzere müteahhirînden olan nahiv bilginlerinin kitaplarının hadisle istişhâd örnekleriyle dolu olduğunu dile getirerek onun bu düşüncesini nakzetme yoluna gittiği gibi gerek mütekaddimînden gerek müteahhirînden hadisle istişhâd etmiş olan bir dizi bilginin ismini sıralayarak düşüncesini teyit etmiştir.⁸⁷

Modern dönemdeki bazı araştırmalarda yer alan bilgiye göre Ebû Hayyân *İrtişâfü’l-d-darab* adlı eserinde 50 hadisle⁸⁸, *Menhecû’s-sâlik* adlı telifinde ise 29’u Hz. Peygamber (s.a.s.) 7’si sahâbî kavli olmak üzere 36 hadisle istişhâd etmiştir.⁸⁹ Hadîce el-Hadîsî’nin aktarmına göre ise kendisinden önceki herhangi bir nahiv bilgininden esinlenmeksizin bizzat istidlâlde bulunduğu hadisler sayıca fazladır.⁹⁰ Yine Hadîsî’nin verdiği bilgiye göre Ebû Hayyân bu hadislerin yaklaşık 30 adetine başka bir naklî delilden faydalanmaksızın doğrudan dayanmıştır.⁹¹ Böylece o, hadisle en çok istidlâlde bulunan bilginler arasındaki yerini almıştır. Nitekim Efgânî, İbnü’t-Tayyîb eş-Şarkî’nin (öl. 1170/1856) Ebû Hayyân’ın bizzat kendisinin hadisle istişhâd ettiğine şahit olduğunu nakletmiştir.⁹²

Sahâbî kavliyle istişhâda gelince; Ebû Hayyân başta Hz. Ömer olmak üzere Hz. Ebûbekir (öl. 13/634), Hz. Âişe, Abdullah b. Mes’ûd, Ebü’l-Derdâ, İbn Abbas, Urve b. Zübeyr (öl. 94/713), Sehl b. Huneyf (öl. 38/658-59) ve Ümmü Heysen gibi erkek ve hanım sahâbîlerin kavlini şahit getirmiştir.⁹³ Ancak tespit edilebildiği kadarıyla kendisinin 7 hadisle en çok Hz. Ömer’in kavline müracaat ettiği görülmektedir. Örneğin Ebû Hayyân mübtedânın anlamca umum ifade eden bir lafız olması halinde nekre olarak gelebileceğine dair nahiv kuralını desteklemek üzere Hz. Ömer’in ihramlıyken bir çekirgeyi öldüren adamın cezasıyla ilgili

⁸⁵ Özbalıkçı, *Kur’ân ve Hadîs’in Arap Gramerindeki Rolü*, 201, 204-205.

⁸⁶ Ebû Hayyân Endelûsî, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl fi Şerhi Kitâbi’t-Teshîl*, nşr. Hasan Hindâvî (Dimaşk-Riyad: Dâru’l-Kalem, 2013), 2/154; Süyûtî, *el-İktirâh*, 76. Ayrıca bk. Yonis İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kiraat İlişkisi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı, 2016), 81.

⁸⁷ Efgânî, *Fî usûli’n-nahv*, 54.

⁸⁸ Hüseyin Dursun, *Ebû Hayyân el-Endelûsî’nin “İrtişâfu’l-d-Darab min Lisâni’l ‘Arab Adlı Eserinde Nahiv İlmine Ait Görüşleri* (İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 30.

⁸⁹ Cündî, “Mevkîfü Ebî Hayyân”, 194.

⁹⁰ Bk. Hadîsî, *Mevkîfü’n-nühât*, 319, 331, 339.

⁹¹ Bk. Hadîsî, *Mevkîfü’n-nühât*, 347-363.

⁹² Efgânî, *Fî usûli’n-nahv*, 54.

⁹³ Ebû Hayyân, *İrtişâfu’l-d-darab*, 4/1661, 2036; a.mlf., *et-Tezyîl*, 8/306, 10/124-125, 11/412-413, 355.

olarak söylemiş olduğu şu kavlini gündeme getirmiştir:⁹⁴ 95 *تَمْرَةٌ خَيْرٌ مِنْ جَرَادَةٍ* “Hurma çekirgeden daha üstündür.” Ebû Hayyân Hz. Ömer’in bu kavlini genel geçer nahiv kuralları gereği marife olması gereken mübtedânın istisnâ bazı şartlar gereği cümlede nekre olarak da kendini gösterebileceğine dair nahiv bilginlerinin genel kanaatini dile getirdiği bir kontekste zikretmiştir. Öte yandan Ebû Hayyân ك (kâf) harf-i cerrinin mütekellim ve muhatap muttasıl zamirlerinin başına nadiren (şâz) olarak gelebileceğinin kanıtı olarak tâbiünden olan Hasan-ı Basrî’nin şu sözünü örnek göstermiştir: *أَنَا كَأَنْتَ كَيِّ* “Ben tıpkı senin gibiyim, sen de benim gibisin.”⁹⁶

Nazarî boyutta hadisle istişhâda bakış açısı pozitif olmayan Ebû Hayyân ve bu meyanda onu takip eden ekol, negatif bakışın gerekçesi olarak hadislerin ekseriyetinin mana ile rivayet edilmiş olması ve râvilerin bir kısmının Arap olmayıp yabancı etnik unsurlardan oluşmasından ötürü rivayetlerde çokça lahn yapılmış olmasını göstermiştir.⁹⁷ Ancak Ebû Hayyân söz konusu istidlâl amelîyesinde bolca hadise dayanmasının yanı sıra sadece Hz. Peygamber’in (s.a.s.) hadisiyle yetinmeyip sahâbî kavli ve tâbiîn sözüne de müracaat etmiştir.⁹⁸

Ebû Hayyân’ın kimi zaman kendinden önceki bilginlerin istişhâd ettiği sahâbî kavlini de hüccet edindiği görülmektedir. Örneğin çoğul olarak gelen alem (özel) isimlerin ال takısı alabileceğine dair bahiste Zeyd b. Sâbit’e nispet edilen *هُؤُلَاءِ الْمُحْمَلُونَ بِالْبَابِ يَسْتَكْسُونَكَ* “Kapıdaki bu Muhammedler senden elbise istiyorlar.” Sözüyle istişhâdı bu kabilden olup⁹⁹ söz konusu rivayeti Zemahşerî de kullanmıştır.¹⁰⁰ Bu durum Ebû Hayyân’ın bu bağlamda Zemahşerî’den etkilenmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

Özetle Ebû Hayyân dikkat çektiği ve şart koştuğu kriterleri nispeten kendisi ihlal etmiş görünmektedir.

3.6 İbn Hişâm (öl. 761/1360)

İbn Haldûn’un (öl. 808/1406) son dönemde gelmiş Arap grameri alanında Sîbeveyhi ve İbn Cinnî (öl. 392/1002) gibi en üst düzeyde kuşatıcı bir ilim sahibi olarak nitelediği ve bir öğrencinin ömür boyu okuması halinde bu alanda ancak onun kadar bir ilme sahip olabileceği şeklinde methettiği İbn Hişâm da çok hadisle istişhâd edenler arasındadır.¹⁰¹ Ebû Hayyân’ın öğrencisi olan İbn Hişâm, hadisle istişhâd meselesinin teorik boyutunda hocası Ebû Hayyân gibi müteşeddît tavır sergilememiş aksine kaynaklarda hadisle istişhâd edenler sınıfında anılmıştır.¹⁰² Bu da kendisinin hocasıyla bu konuda aynı fikirde olmadığını göstermektedir. Nitekim *Katru’n-nedâ*’da 19, *Şüzûru’z-zeheb*’de 23, *Mugni’l-lebîb*’de ise 104 hadis ve eserle istişhâdda bulunmuş olan İbn Hişâm’ı nicelik cihetinden İbn Mâlik’ten sonra en çok hadisle istişhâd eden bilgin saymak yerinde

⁹⁴ Ebû Hayyân, *İrtişâfü’l-d-darab*, 3/1100.

⁹⁵ Ebûbekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü’l-Musannef fi’l-hadîsi ve’l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1409), 3/426.

⁹⁶ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 11/256.

⁹⁷ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 2/154; İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*, 79-80.

⁹⁸ Özbalıkçı, *Kur’ân ve Hadîs’in Arap Gramerindeki Rolü*, 225-226.

⁹⁹ Ebû Hayyân, *İrtişâfü’l-d-darab*, 2/968-969.

¹⁰⁰ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 32.

¹⁰¹ Ebû Zeyd Veliyyüddîn et-Tûnusî İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş (Dımaşk: Mektebetü’l-Hidâye, 2004), 2/344.

¹⁰² Hulvânî, *Usûlü’n-nahvi’l-Arabî*, 54.

olacaktır. Ancak onun dikkat çeken yönü istiṣhâdda bulunduğu hadislerin birçoğunun kısa ve meşhur hadisler sınıfında yer almasıdır.¹⁰³

Hız. Ömer, Abdullah b. Zübeyr ve İbn Abbas'ın sözleriyle istiṣhâdda bulunan¹⁰⁴ İbn Hişâm Hz. Peygamber'in hadislerinden bolca şâhit getirmesine rağmen hadisle istiṣhâdda bulunan diğer bilginlere nispetle sahâbe kavillerine son derece sınırlı sayıda müracaat etmiştir. Bu durum onun prensipli veya temkinli bir tutum sergilediğinin göstergesidir. İbn Hişâm'ın sahâbî kavliyle istidlâlîne verilecek en uygun örneklerden biri yukarıda Zemahşerî bahsinde geçen Abdullah b. Zübeyr kavlidir. Söz konusu sahâbî kavliyle ilgili olarak İbn Hişâm جَيِّدُ الْإِسْتِدْلَالِ “Güzel, isabetli istidlâl...” ifadesini sarf etmiştir.¹⁰⁵ Böylece o, esasen bu noktada Zemahşerî'den etkilenmiş olduğu gibi onun bu kaville istidlâlîni de tasvip etmiş olmaktadır. Zira onun dikkat çeken bir diğer yönü istiṣhâdda bulunduğu sahâbî kavillerinin kendisinden önceki nahiv bilginlerinin eserlerinde de yer almasıdır.

3.7 Diğer Nahiv Bilginleri

Müteahhirîn dönemde İbn Hâleveyh (öl. 370/980) شَكَرَ fiilinin ل harfi cerriyile müteaddî oluşunun fesahati hususunu ismi bilinmeyen bir sahâbînin sözüyle desteklemiştir.¹⁰⁶ Yine sarf ve nahiv meselelerinde az sayıda hadisle istidlâlde bulunmuş olan Ebû Alî el-Fârisî (öl. 377/987) de bir nahiv konusu olan iğrâda muzâfun ileyhî muzâfa niyabet edebileceğine dair fikrinde Hz. Ömer'in kavlini delil getirmiştir.¹⁰⁷ Bu dönemde sahâbî kavliyle istiṣhâdda bulunmuş olan diğer nahiv bilginlerinden öne çıkan bir kısmını İbnü's-Şecerî (öl. 542/1148), Şelebîn (öl. 645/1247), İbnü'l-Hâcib (öl. 646/1249) İbn Usfûr el-İşbîlî (öl. 669/1270) ve meşhur Buhârî şârihi Aynî (öl. 855/1451) olarak anmak mümkündür. Bunlardan İbnü's-Şecerî; Hz. Ömer, Hz. Ali ve tâbiînden Ömer b. Abdülazîz'in kavillerini İbn Usfûr; Hz. Ömer, Ebû Ubeyde b. Cerrâh (öl. 18/639) ve Ensar'ın sözlerini diğerleri ise Hz. Ömer'in ifadelerini delil edinmişlerdir.¹⁰⁸ Arap dili âlimi olarak da bilinen Aynî ise birçok gramer meselesinde başta Hz. Ömer ve Hz. Âişe olmak üzere Hz. Ebûbekir, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Mes'ûd, Sehl b. Sa'd (öl. 88/707), Semüre b. Cündeb (öl. 60/680) ve Ukbe b. Âmir (öl. 58/678) gibi sahâbîlerin ifadelerini şahit getirmiştir.¹⁰⁹

Diğer taraftan 43 hadisle istiṣhâd ettiği söylenen¹¹⁰ İbn Harûf'un herhangi bir sahâbî kavliyle ihticâcda bulunduğu dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Nitekim Zeccâcî'nin *el-Cümel*'ine yazmış olduğu şerhinin günümüze ulaşmadığı belirtilmektedir.¹¹¹

¹⁰³ Ebû Muhammed Abdullah Cemâlüddîn İbn Hişâm, *Mugni'l-lebîb an kütübi'l-e'ârib*, nşr. Dr. Mazin Mübarek- Muhammed Ali Hamdan (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 177, 353, 496, 525.

¹⁰⁴ İbn Hişâm, *Mugni'l-lebîb*, 57, 339, 353, 475.

¹⁰⁵ İbn Hişâm, *Mugni'l-lebîb*, 57.

¹⁰⁶ Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed İbn Hâleveyh, *Kitâbü İ'râbi selâsîne sûreten mine'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, ts.), 20.

¹⁰⁷ Hadîsî, *Mevkîfû'n-nühât*, 132-133.

¹⁰⁸ Ebû'l-Hasen Ali b. Mü'min el-İşbîlî İbn Usfûr, *Şerhu Cümelî'z-Zeccâcî*, thk. Fevâz es-Se'âr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/508, 2/214, 3/79; Hadîsî, *Mevkîfû'n-nühât*, 170-171, 230-231, 235, 237-238.

¹⁰⁹ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed Aynî, *Umdetü'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buhârî* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 3/261-262, 315-316, 6/101-102, 7/42, 9/299, 11/29-30, 12/140-141, 13/8, 16, 17/299. Ayrıca bk. Hünâdî, “el-İstiṣhâdû'n-nahvî”, 33-76.

¹¹⁰ Cündî, “Mevkîfû Ebî Hayyân”, 188.

¹¹¹ Hadîsî, *Mevkîfû'n-nühât*, 212-213.

Sonuç

Nahiv ilminde Hz. Peygamberin sözleriyle (merfû hadisle) istişhâdda bulunulduğu gibi sahâbî ve tâbîîn kavliyle (mevkuf hadisle) de az miktarda da olsa istişhâd edilmiştir. İlk olarak erken dönem nahiv bilginleri Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin kavillerini şahit getirmişler, tâbîînden ise herhangi birinin sözüne müracaat etmemişlerdir. Bu iki sahâbî'nin nahvin kurucu önderi sayılmaları onların bu tutumundaki temel saik olması kuvvetle muhtemeldir. Zira bu iki sahâbî'nin fesahatle ün yapmış oldukları bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla erken dönem nahiv âlimlerinin sahâbî ve tâbîî kavliyle istişhâdda prensipli yaklaşım sergiledikleri söylenebilir. Ancak onlardan Sîbeveyhi ve Ahfeş gibi az sayıda hadisle istişhâdda bulunanların bile sahâbî kavlini delil getirmiş olmaları dikkat çekmektedir.

Geç dönemde ise doğuda Zemahşerî, Esterâbâdî, İbn Hişâm ve Aynî batıda ise Süheylî, İbn Mâlik ve Ebû Hayyân genelde hadislerle özelde sahâbî kavliyle istişhâdda başı çekmişlerdir. İbn Hazm ise Batı'daki bu hadisle istişhâd tablosunun teorik düzlemdeki mimarlarından olmuştur. Diğer yandan geç dönemde Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin kavillerinden başka Hz. Ebûbekir, Talha b. Ubeydullah, Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Zeyd b. Sâbit, Ebû Hüreyre, İbn Abbas, Ebü'd-Derdâ, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd, Übey b. Ka'b, Câbir b. Abdullah, Saîd b. Zeyd, Ebû Züeyb el-Hüzelî, Abdullah b. Büsr, Muâviye, Âmir b. Rebîa, Ebû Cüheyfe, Urve b. Zübeyr ve Sehl b. Huneyf gibi sahâbenin yanı sıra Hz. Ebûbekir'in eşi Ümmü Rûmân, Hz. Âişe, Ümmü Zer', Ümmü Atıyye ve Ümmü Heysem gibi kadın sahâbîlerin kavilleri de istişhâdda kaynak edinilmiştir. Ayrıca tâbîînden Ömer b. Abdülazîz, Hasan-ı Basrî, Nâfi', Abdurrahman b. Hâris, Abdullah b. Ebî Katâde ve Haccâc b. Yûsuf gibi meşhurların sözlerine de istidlâlde yer vermişlerdir. Bu husus ilgili nahiv bilginlerinin hadisi ve buna bağlı olarak sahâbî kavlini ve hatta tâbîînin öne çıkan kimi isimlerinin kavillerini şahit getirmekte erken döneme göre mütesâhil davrandıklarını ihsas etmektedir.

Ulaşılan bir diğer sonuca göre, ilk kez istişhâda medar olan sahâbî kavliyle sonraki dönemlerde gelen gramer bilginleri de istişhâd etmişlerdir. Ancak söz konusu tutum her ne kadar nahiv tarihinde bir istişhâd geleneği haline geldiyse de tamamen esneklikten yoksun kaskatı bir halde seyretmemiş nahiv bilginleri farklı meselelerde farklı sahâbî kavilleriyle de istişhâdda bulunmuşlardır. O halde bu veri, "Sahâbe ve tâbîînden fesahat sahibi olanların kavillerinin bir istişhâd dinamiği olmaya aday potansiyele sahip olduklarını ve her birinin diğerine tercih edilebileceğini ve aynı zamanda negatif anlamda edilemeyeceğini gösterir bir argümandır." Dolayısıyla fesâhat ehli sahâbî ve tâbîî kavliyle istişhâd etmeme gibi bir yaklaşım veya tavrın söz konusu olmadığı açığa çıkmaktadır.

Öte yandan bütün bu argümanlar bağlamında istişhâd bakımından sahâbe kavlinin yeri ve önemi ile nahiv bilginlerinin peşinen adı geçen sahâbenin ve tâbîînin dil yetisine ve fesahatine güvendikleri ortaya çıkmakta ki, bu durum yöntembilimsel bir ilke olarak dilbilimde fasih konuşan sahâbî ve tâbîî kavliyle istişhâdın cevazı ihtimalini güçlendirmektedir. Dolayısıyla Ebû Hayyân ve onun şahsında oluşan ekol mensuplarının en azından "Hz. Ömer ve Hz. Ali başta olmak üzere sahâbe ve tâbîînden halis Arap oldukları ve fesahatinin herkesçe bilindiği tescillenmiş olanlarının Hz. Peygamber'den (s.a.s) aktardıkları sahih hadisler veya kendi sahih kavillerinin dışındaki hadislerle istişhâd caiz değildir." demeleri beklenirdi. Nitekim Kureyş, Temîm, Kays, Hüzeyl, Esed, Tayy ve

Kinâne gibi Hicaz ve Necid çöllerinde yaşayan belli başlı kabilelerinin halis ve fasih Arapça konuştukları ve kavillerinin istişhâd değeri taşıdığı nahiv bilginlerince tespit edildiği gibi nahiv metodolojisinde de *Arap kavli* adı altında semâa dayalı istişhâd dinamikleri arasında sayılmıştır. Öyleyse sahâbî ve tâbîî kavli aynı zamanda Arap kavli dışında değerlendirilemeyeceğine ve sahâbe ve tâbîînin bir kısmı adı geçen kabilelere mensup olduğuna göre onlardan birinin kavli de istişhâd değeri taşıyor olmalıdır.

Son olarak hadisle en çok istişhâd etmiş olan İbn Mâlik'in aynı zamanda sahâbî kavliyle de en çok istidlâlde bulunan bilgin olduğu tespit edilmiştir. Ancak şu belirtilmelidir ki, çok hadisi şahit getirdiği için tenkitlerin odağına yerleştirilen İbn Mâlik söz konusu eğilimin yegâne mümessili ve tek sebebi değildir. Zira İbn Mâlik'den önce Zemahşerî, Süheyli ve özellikle İbn Harûf azımsanamayacak sayıda hadisle istişhâd etmiş, İbn Hazm ise teoride çok hadisle istişhâda teşvik ettiği gibi etmeyenleri de kınamıştır. Ayrıca Arap dilinin otoritelerinden sayılan Zemahşerî, kendinden öncekilere göre nahivde daha fazla hadisle istişhâd ettiği gibi sadece Hz. Ömer, Hz. Âişe ve Hz. Âli gibi belli sahâbîlerin kavilleriyle istişhâd etme anlayışını ilk aşan bilgin olarak tabiri caizse nahiv istidlâl geleneğinde kabuk kırmıştır. Bunları, hiç kuşkusuz İbn Mâlik'in söz konusu tavrını tetikleyen stratejik kilometre taşları ve sosyolojik etkenler olarak görmek gerekir. Öyleyse son tahlilde çok hadisle istişhâd sadece İbn Mâlik'e indirgenmemeli, sosyolojik şartların oluşturduğu sebep sonuç ilişkisi çerçevesinde bu tablonun dönemsel olduğu çıkarımına ulaşılmalıdır. Hasılı İbn Mâlik'in içinde bulunduğu bu olguya erken dönemde ve geç dönemde hadisle istişhâd perspektifinden bakmanın daha tutarlı ve objektif olduğu sonucu çıkmaktadır.

Meselenin bir diğer kayda değer tarafı ise İbn Mâlik'i hadisle istişhâdında tenkit eden Ebû Hayyân'ın Zemahşerî'nin rivayetleriyle ve içinde sahâbî ve tâbîî kavillerinin de olduğu çok hadisle istişhâd eden bilginler arasında yer almış olmasıdır. Böylece bir anlamda teorideki söylemini pratikte nakzetmiş olmasıyla başını çektiği daha doğrusu çıktığı bakış açısını gerektiği şekilde sağlam bir duruşla temsil edememiştir. Bu husus aslında kendisinin Zemahşerî'nin ve eleştirdiği İbn Mâlik'in etkisinden kurtulamadığını düşündürmektedir. Aynı şekilde bu durumu da sosyolojik ve dönemsel olgular zincirine bağlamak yerinde olacaktır.

Kaynakça

- Asutay, M. Mücahit - Doğan, H. İbrahim. "İbn Cinnî, Nahivde Hadisle İstişhâdı Kullandı mı? Eleştirel Bir Yaklaşım". *Turkish Studies International Congress on Social Sciences II* 13/15 (2018), 21-38.
- Aycan, İrfan. "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/427-428. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer. *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbî lisâni'l-'Arab*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 4. Basım, 1997.
- Cündî, Ahmed Muhammed. "Mevkîfü Ebî Hayyân el-Endelüsî mine'l-istişhâdî bi'l-hadîsi fi kitâbihi". *Mecelletü't-Türâsi'n-Nebevî* 1/3 (2018), 187-206.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1991.
- Dursun, Hüseyin. *Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin "İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-'Arab Adlı Eserinde Nahiv İlmine Ait Görüşleri*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

- Ebbâh, Muhammed Muhtar Veled. *Târîhu'n-nahvî'l-'Arabî fi'l-meşriki ve'l-mağrib*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2008.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî. *İrtişâfî'd-darab min lisâni'l-'Arab*. thk. Receb Osmân Muhammed. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1. Basım, 1998.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî. *et-Tezyîl ve't-tekmîl fi şerhi Kitâbi't-Teshîl*. thk. Hasan Hindâvî. 11 Cilt. Dimaşk-Riyad: Dâru'l-Kalem, 2013.
- Efgânî, Saîd. *Fî usûli'n-nahv*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1987.
- Ensârî, Ahmed Mekki. *Ebû Zekerîyyâ el-Ferrâ ve mezhebühü fi'n-nahvi ve'l-luga*. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li Ri'âyeti'l-Fünûni ve'l-Âdâbi ve'l-'Ulûmi'l-İctima'iyye, 1964.
- Esterâbâdî, Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen. *Şerhu'r-Radî 'ale'l-Kâfiye*. thk. Yûsuf Hasan Ömer. 5 Cilt. Bingazi: Câmî'atü Kâryûnûs, 2. Basım, 1996.
- Ferrâ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî, Muhammed Ali en-Neccâr, Abdülfettâh İsmail eş-Şelebî. Mısır: Dâru'l-Mısıriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, 1. Basım, ts.
- Fück, Johann. *el-'Arabîyye dirâsât fi'l-luga ve'l-lehecât ve'l-esâlib*. thk. Abdülhalîm en-Neccâr. Kahire: el-Merkezü'l-Kavmî li't-Tercüme, 2014.
- Hadîsî, Hadîce. *Mevkîfî'n-nühât mine'l-ihticâci bi'l-hadîs*. Bağdat: Dâru'r-Raşîd, 1981.
- Hasûn, Halîl Bûnyân. *en-Nahviyyûn ve'l-hadîsü's-şerîf*. Amman: Dâru Cerîr, 2016.
- Hulvânî, Muhammed Hayr. *Usûlü'n-nahvi'l-'Arabî*. Rabat: en-Nâşir el-Atlasî, 1983.
- Huseyn, Muhammed el-Hidr. *Dirâsât fi'l-'Arabîyye ve tarihîhâ*. Dimaşk: el-Mektebî'l-İslâmî, 1960.
- Hünâdî, Muhammed b. Abdülkâdir. "el-İstişâdü'n-nahvî bi akvâli's-sahâbe 'inde'l-imâm Bedrüddîn el-'Aynî fi dav'i kitâbihi 'Umdetü'l-kârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî". *Mecelletü Câmî'ati Ümmi Dermâni'l-İslâmiyye* 8 (2016), 33-76.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen. *Târîhu medîneti Dimaşk*. 79 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1996.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman el-Mavsîlî. *el-Hasâ'is*. 3 Cilt. el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-'Âmme li'l-Kitâb, 4. Basım, ts.
- İbn Ebî Şeybe, Ebûbekir Abdullah b. Muhammed. *el-Kitâbü'l-Musanneffî'l-hadîsi ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1409.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn et-Tûnusî. *Mukaddimetü İbn Haldûn*. thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. 2 Cilt. Dimaşk: Mektebetü'l-Hidâye, 1. Basım, 2004.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed. *Kitâbü İ'râbi selâsîne sûreten mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye, ts.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'u ebnâ'i'z-zamân*. nşr. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdir, 1978.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed. *el-Faslü fi'l-mîl ve'l-ehvâi ve'n-nihal*. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1947.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdullah Cemâlüddîn. *Mugni'l-lebîb 'an kütübî'l-e'ârib*. thk. Dr. Mâzin Mübârek- Muhammed Ali Hamdân. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 6. Basım, 1985.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdullah Cemâlüddîn. *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfıyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 4 Cilt. Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *İhtisârü 'ulûmi'l-hadîs*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, ts.
- İbn Ufûr, Ebü'l-Hasen Ali b. Mü'min el-İşbîlî. *Şerhu Cümeli'z-Zeccâcî*. thk. Fevâz es-Se'âr. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbn Mâlik, Cemâlüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Şerhu 'Umdetü'l-hâfiz ve 'uddetü'l-lâfiz*. thk. Adnân Abdurrahmân ed-Dürî. 2 Cilt. Bağdat: Matba'atu'l-'Âmî, 1977.
- İbn Mâlik, Cemâlüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Şerhu't-teshîl li'bn Mâlik*. nşr. Abdurrahmân Seyyid. 4 Cilt. Kahire: Dâru Hicr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1990.
- İbn Mâlik, Cemâlüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Şevâhidü't-tavdîh ve't-tashîh li müşkilâti'l-Câmî'i's-sahîh*. thk. Tâhâ Muhsin. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1. Basım, 1405.

- İbn Yaîş, Ebü'l-Bekâ Yaîş b. Alî. *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*. Emîl Bedî' Ya'kûb. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2001.
- İbnü'l-Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *el-İğrâb fi cedeli'l-i'râb ve Lumau'l-edille fi usûli'n-nahv*. nşr. Saîd el-Afgânî. Dimaşk: Matba'atü'l-Câmi'ati's-Sûriye, 1957.
- İbnü'l-Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *el-İnsâf fi mesâilî'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn el-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1. Basım, 2003.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed. *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Ahmed et-Tanâhî. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.
- İnanç, Yonis. *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfi, 1. Basım, 2016.
- Muhammed Hân. *Usûlü'n-nahvi'l-'Arabî*. Biskra: Matba'atü Câmi'ati Muhammed Haydâr, 2012.
- Murâdî, el-Hasen b. Kâsım. *el-Cene'd-dânî fi hurûfi'l-me'ânî*. nşr. Fahreddin Kabâve, Muhammed Nedîm Fâdil. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- Müberred, Ebü'l Abbâs Muhammed b. Yezîd. *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*. thk. Muhammed Ebü'l Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 3. Basım, 1997.
- Müberred, Ebü'l-Hasen Muhammed b. Yezîd. *el-Muktedab*. thk. Muhammed Abdulhâlik Udayme. 4 Cilt. Kahire: Lecnetü İhyâ't-Türâsî'l-İslâmî, 1994.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Müsnedü's-sahîhi'l-muhtasar*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Dâru İhyâ't-Türâsî'l-'Arabî, ts.
- Nahle, Mahmûd Ahmed. *Usûlü'n-nahvi'l-'Arabî*. Beyrut: Dâru'l-'Ulûmi'l-'Arabîyye, 1987.
- Nâzırü'l-Ceyş, Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed. *Temhîdü'l-kavâ'id bi şerhi Teshîli'l-fevâid*. thk. Ali Ahmed Fâhir ve diğçerleri. 11 Cilt. Kahire: Daru's-Selâm, 1428.
- Özbalıççı, Mehmet Reşit. *Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü*. İzmir: Akademi Yayınları, 2006.
- Radî, Şerîf. *Nehcü'l-belâga*. thk. Subhî es-Sâlih. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, 4. Basım, 2004.
- Remî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Hüseyin. *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*. 20 Cilt. Mısır: Dâru'l-Fellâh, 1. Basım, 2016.
- Sâlih, Muhammed Sâlim. *Usûlü'n-nahv dirâsetün fi fikri'l-Enbârî*. Kahire: Dâru's-Selâm, 1. Basım, 2006.
- Sâmerrâî, Fâdil Sâlih. *ed-Dîrâsâtü'n-nahviyye ve'l-lugaviyye 'inde'z-Zemahşerî*. Bağdat: Matba'atü'l-İrşâd, 1971.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988.
- Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdullah. *Ahbâru'n-nahviyyîn e'l-basriyyîn*. thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî-Muhammed Abdülmun'im el-Hafâcî. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1966.
- Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdullah el-Endelüsî. *Emâli's-Süheylî fi'n-nahvi ve'l-luga ve'l-hadîs ve'l-fikh*. thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ. Matba'atü's-Sa'âde, ts.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Bugyetü'l-vu'ât fi tabekâtü'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*. 2 Cilt. Beyrut Lübnan: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İktirâh fi usûli'n-nahv*. nşr. Mahmûd Feccâl. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1989.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Üküdü'z-zeberced 'alâ Müsnedi'l-İmâm-ı Ahmed*. thk. Selâm el-Kudât. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1994.
- Şâ'ir, Hasan Mûsâ. *en-Nühât ve'l-hadîsü'n-nebevî*. Amman: Dâru Ammâr, 1. Basım, 2010.
- Tantâvî, Muhammed. *Neş'etü'n-nahv ve tarîhu eşhürî'n-nühât*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1119.
- Üşmûnî, Ebü'l-Hasen Nûreddîn Ali b. Muhammed b. İsa b. Yûsuf. *Şerhu'l-Üşmûnî 'alâ Elfiyyeti'bnî Mâlik*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım. *Hurûfü'l-me'ânî*. nşr. Ali Tefvik el-Hamed. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım. *Kitâbü'l-lâmât*. nşr. Mâzin el-Mübârek. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1985.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Amr. *el-Mufasssal fi san'at'il-i'râb*. thk. Ali Ebû Mülhim. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1. Basım, 1993.
- Zirikî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ed-Dimaşkî. *el-A'lâm*. I-VIII Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.